

GOLDEN DÁNIEL LAKATOS IMRE TÖRTÉNETI KUTATÁSI PROGRAMJA

LAKATOS FILOZÓFIAI ÖRÖKSÉGE

Lakatos Imre azoknak a 20. századi gondolkodóknak a sorába tartozik, akiknek megítélésére személyiségük és életpályájuk ellentmondásossága jócskán árnyékot vet.¹ Ugyanakkor azon kevés magyar filozófusok egyike, akiknek szellemi teljesítménye nemzetközi perspektívából nézve is meghatározónak mondható.²

Ennek legfrissebb tanúbizonysága a *Bizonyítások és cáfolatok (Proofs and refutations)* legújabb, változatlan kiadása a 2015 októberében útjára indított *Cambridge Philosophy Classics* nyitó darabjai között. A leírás szerint „az elmúlt száz év cambridge-i filozófiai kánonjának legjobbait bemutatni szándékozó” sorozatban Lakatos ezzel olyan illusztris társaságba került, amelynek további tagjai Stanley Cavell, Martin Hollis, Michael Oakeshott, Gilbert Ryle, Charles Taylor, Alfred North Whitehead, Bernard Williams és Richard Wollheim. A választás aligha véletlen: miközben Lakatos filozófiai művének értelmezése és értékelése tekintetében jelentősen eltérnek az álláspontok, abban tulajdonképpen mindenki egyetért, hogy ez a cambridge-i doktori értekezéséből kinőtt tanulmány, amely az Euler-tétel történetének feldolgozásán keresztül fejt ki nagyívű heurisztikai koncepcióját, kiemelkedő minőséget képvisel eredetiségét, kifinomultságát és szellemességét tekintve egyaránt.

Lakatos nemzetközi sikerének története nagyrészt a véletlennek, azaz a történelmi szükségszerűségnek, azaz az ész cselének köszönhető: a magyarországi (tudomány)politika hullámvasútját megjárva, 1956-os emigrálását követően a

legjobb pillanatban érkezett Angliába ahhoz, hogy rákapcsolódhasson a következő két évtized egyik legmeghatározóbb filozófiai áramára, az éppen a maga ún. történeti fordulatát átélő, és ennek kapcsán radikálisan átalakuló tudományfilozófiára. A logikai pozitivisták által útnak indított diszciplína azzal tudott ekkor a szaktudományosságon messze túlmutató figyelmet kivívni a maga számára, hogy voltaképpen a tudás megalapozottságának, illetve megalapozhatóságának univerzális kérdését tematizálta sajátosan korszerűnek tűnő fogalmi eszköztudományával. Ez a metafizikai szerepvállalás tette a Popper–Kuhn–Feyerabend hármast a korszak emblémájává, s ismertségét, illetve elismertségét Lakatos is főként a velük folytatott vitáinak köszönheti.

Kontribúciójának valódi mértéke, illetve jelentősége ügyében természetesen szintén megoszlanak a vélemények.³ Recepciója fokozatosan mozdult el az eretnek Popper-tanítvány leegyszerűsített képétől, egyre nagyobb szerepet tulajdonítva a gondolati rendszerében fellelhető korábbi hatásoknak.⁴ Legutóbb például Val Dusek hívta fel a figyelmet a marxista-hegelianus filozófiai háttér és a magyar heurisztikai iskola közötti párhuzamra, amennyiben mindkettő „elutasította a matematikai és természettudományos elméletek szerkezetének formalista és atemporális koncepcióját, ami alapvetően jellemezte az angol-amerikai tudományfilozófiát a huszadik század közepén.”⁵ Jól lehet érvelni amellett, hogy Lakatos eredetisége éppen abból fakadt, ahogyan a történelem szeszélye folytán személyében találkozó egészen eltérő filozófiai megközelítésmódokból a számára termékenynek tűnő pozíciók összefésülésére törekedett. Ahogyan Matteo Motterlini fogalmazott: „Összegezve, Lakatos Popper fallibilizmusának segítségével kiszorította az autoritarianizmust Hegel dialektikájából, Hegelnek pedig a tudás növekedése mögött meghúzódó dinamikus kibomló racionalitásról szóló elképzelésének segítségével visszautasította a felfedezés kontextusának feltételezett irracionálisát, egyszersmind feladta Pólya szubjektivizmusát Hegel elidegenített folyamatának kedvéért.”⁶ S alighanem ez biztosíthatja gondolatainak „túlélését” is: a különféle hagyományok metszéspontjában állva mindegyikük számára akad provokatív és/vagy inspiratív mondanivalója.

Történeti perspektívában Lakatos írásainak azon elemei, amelyek kifelé mutattak megszületésük elsődleges kontextusán, sokáig meg nem értésbe ütköztek, az ilyen jellegű reminiscenciákat az értelmezők igyekeztek – az ő kifejezésével élve – „szörnyszülöttekként” kizárni az interpretációból. Az értelmezéstörténet különös módon visszafelé haladt, amennyiben a halálakor egyértelműnek tűnő popperianus kontextus alól fokozatosan kerültek elő a mélyben

meghúzódo hegelianus, illetve marxista gyökerek. Ironikus módon tehát magának Lakatosnak az esete tökéletes példáját adja a történetírásról mint racionális rekonstrukcióról általa adott modellnek, amennyiben az értelmezések éppen az egyes értelmezők előzetes elköteleződései mentén válnak el egymástól, s mutatják eltérő mértékben értelmes vállalkozásnak az adott metodológiát.

Olyannyira így van ez, hogy gyakori az a törekvés, amely a tragikusan rövid és töredezett életművön belül önálló korszakokat igyekszik elkülöníteni, hogy azután egyiket vagy másikat jelölje meg – a többitől leválasztva, azokkal szembeállítva – maradandóként:

- (1) *szociológizáló kísérletek a marxizmus hatása alatt (1946–1949)*
- (2) az informális matematika filozófiája a *heurisztika* jegyében (1953–1964) – *methodology of proofs and refutations (MP&R)*
- (3) a *tudományos kutatási programok metodológiája* mint a tudományos tudás gyarapodásának elmélete (1965–1969) – *methodology of scientific research programmes (MSRP)*
- (4) a tudományfilozófia metafizikai kiterjesztése a *történeti kutatási programok* révén (1970–1974) – *methodology of historical research programmes (MHRP)*

Ezekkel a merev elhatárolási kísérletekkel azonban az a probléma, hogy bár Lakatos korai és váratlan halála megakadályozta a tervezett szintézis elkészítésében, a különböző korszakokhoz és diszciplínákhoz sorolt szövegei számos ponton utalnak egymásra. Példának okáért az utolsó korszakot fémjelző *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciói (History of science and its rational reconstructions)* a történeti kutatási programok metodológiájának bemutatásakor maga is hivatkozik a *Bizonyítások és cáfolatokra* mint bizonyos értelemben azt megvalósító esettanulmányra, miközben a tudománytörténet-írás ugyanitt a tudományelméletek tesztelésének eszközeként jelenik meg, ilyen értelemben a korábban bevezetett tudományos kutatási programok metodológiájának afféle segéd tudományaként.

A magam részéről mind a szövegszerű kapcsolatok, mind az ezek nyomán kibontható tartalmi egymásra épülések miatt az alábbiakban a szövegek szinkretikus olvasatára törekszem. Ezzel egyszersmind Brendan Larvor tanácsát követve, amely szerint Lakatos olvasásának előremutató, ígéretes stratégiája nem az, ha a *Bizonyítások és cáfolatokból* próbálunk meg egy matematikai vonatkozású tudományos kutatási programot általánosítani (amire voltak kísérletek), hanem megfordítva: a későbbi metodológiai írásokat kísérreljük meg összhangba hozni a *Bizonyítások és cáfolatok* által megtestesített dialektikus kritikával.⁷

A RACIONÁLIS REKONSTRUKCIÓ LAKATOSI PROGRAMJA

A tudománytörténet-írás modern módszertani problémájának forrásvidékét Fehér Márta a következőképpen rekonstruálja: „A 19. század első felében a természettudományos eredmények egymást követő sorában fejlődési ívet felrajzoló művek (William Whewell, John Stuart Mill) is megjelennek. Ekkor alakul ki a tudományfejlődés ún. kumulatív felfogása, amely szerint a tudomány haladása az ismeretek egyszerű bővülését, felhalmozódását jelenti, melynek során a már elért eredménytől az újabb eredményig – utólag visszatekintve – logikus, ám a felfedező tudóstól a maga korában különleges invenciót igénylő lépés vezet.”⁸

Ahogy Benedek András rámutat, ez a szemlélet lényegében máig tartja magát, hiszen „[...] az analitikus terminusokban dolgozó tudományfilozófusok többsége, sőt maga Kuhn is, a kumulatív tudománytörténet-írás felett gyakorolt minden kritika ellenére, tényként fogadja el a tudományos tudás növekedésének axiómáját.”⁹ Kuhn modelljében a paradigmák addig élnek és virulnak, amíg saját magukon belül képesek az eredményeket egymásra halmozni, illetve akkor dőlnek meg, amikor az érvényességüket megkérdőjelező anomáliák mennyisége eléri azt a szintet, hogy már lehetetlen tőlük eltekinteni. Innen nézve Lakatos nem tesz mást, mint ezt a gondolatot viszi még egy lépéssel tovább, amikor a *tudományos kutatási programok* mint struktúrák bevezetésével olyan összetett és kifinomult rendszert állít fel, amelyben a különböző típusú és irányú kumulációk egyetlen nagy mechanizmus részeként gondoskodnak a tudomány előrehaladásáról.

Más kérdés, hogy ennek a haladásnak a Kuhn és mások által feltárt történeti vargabetűi komoly kihívást jelentettek a tudomány tökéletes racionalitását valló filozófiai elméletek számára. A korábbi trivialisátsból hirtelen feladattá vált a tudomány történetének tisztán racionális mozzanatok sorozataként való elmesélése, már amennyiben ragaszkodni akarunk a tudományról mint *par excellence* racionális vállalkozásról alkotott képhez. Így jelenik meg a tudományfilozófia horizontján a tudománytörténet problémája – s erre kereste a megoldást Lakatos is életének utolsó szakaszában a *történeti kutatási programok metodológiájának* kidolgozásával.

A legfőbb kérdés ezzel kapcsolatban az lesz, hogy a múltra vonatkozóan rendelkezésre álló ismereteket milyen mértékben lehet egy tartalmi-logikai alapú racionális rekonstrukcióra¹⁰ felfűzni, illetve mennyiben kell külső, a tudomány logikáján kívül eső körülményekre is építeni.

A tudomány története és annak racionális rekonstrukciói című írásában Lakatos annak megmutatására vállalkozik, hogy

(a) „a tudományfilozófia szolgáltatja azokat a normatív metodológiákat, melyek révén a történész rekonstruálja a ’belső [*internal*] történetet’, és ezáltal az objektív tudás növekedésének racionális magyarázatát adja;

(b) két egymással versengő metodológia összemérhető a (normatív interpretált) történet segítségével;

(c) a történet minden racionális rekonstrukcióját ki kell, hogy egészítse egy empirikus (társadalomszociológiai) ’külső [*external*] történet’¹¹

Amint arra Forrai Gábor¹² felhívja a figyelmet, Lakatos ezzel nem a hagyományos értelemben használja a két kifejezést, azaz „belső” alatt nem egyszerűen az intellektuális történetet, „külső” alatt pedig a tudomány társadalmi környezetében zajló eseményeket érti (amelyek így egyszerűen el is választhatóak egymástól). Hanem – ahogy azt a szóhasználatnak a térbeliség képzetét keltő metaforikája is sugallja – minden esetben a választott elméleti módszer fogja aktuálisan kijelölni a terjedelmüket: „A normatív-belső és az empirikus-külső közötti alapvető választóvonal minden metodológia esetében máshol húzódik.”¹³ Így a külső az lesz, ami megsérti az aktuálisan elfogadott tudományos racionalitás normáit, azaz ami ellentmond az éppen alkalmazott metodológia mint kutatási program elfogadott tételeinek. Lakatos megfigyelése szerint, amikor a választott tudományfilozófiai modell nem vezet kielégítő eredményre a racionális rekonstrukció tekintetében, a tudománytörténész jellemzően két lehetőség közül választ: vagy „félreolvassa a történelmet”, hogy az megfelelően saját metodológiai szemüvegének – ez történik szerinte Popperrel, amikor az anomáliákból utólag döntő kísérleteket konstruál, vagy levonja a következtést, hogy a tudomány története lényegileg irracionális – ezt teszi globális érvénnyel Feyerabend.¹⁴

E szerint tehát éppen annyit tudunk internális magyarázatként előadni, amihez van működő fogalomkészletünk, a többire *ad hoc* externális (szociológiai, pszichológiai) ürügyeket fogunk csak tudni találni: „[...] a belső történetírás önmagában elegendő a tiszta tudomány bemutatására – beleértve a degeneráló problémá-eltolódásokat is. A külső történetírás fogja megmagyarázni, hogy egyeseknek miért vannak hamis elképzelései a tudományos előrehaladásról, valamint, hogy tudományos tevékenységüket hogyan befolyásolhatják az ilyen elképzelések.”¹⁵

A filozófus dolga a történeti fejlődésben kimutatni a racionális mozzanatot, a tökéletes tudománytörténeti rekonstrukció pedig ebben az értelemben az

volna, amelyeknek semmit nem kell az externális kiegészítésre bíznia. Lakatos azonban ezt az internális magyarázat totalizálására irányuló törekvést a radikális induktivistáknak tulajdonítja, s a maga részéről teljességgel utópisztikusnak, elérhetetlennek, sőt racionalitáselméletként kifejezetten önfelszámolóknak tartja.¹⁶

A történeti kutatási programok működése a tudományos kutatási programokéval teljes mértékben analóg: minél többet tudnak a tudománytörténetből belsővé tenni, annál sikeresebbnek tekinthetők. Ennek alapján összemérhetőek lesznek az egyes racionális rekonstrukciók, sőt, a mögöttük meghúzódó tudománymetodológiák is, vagyis az egyes történetírói kísérletek, azaz történeti kutatási programok egyszersmind a metodológiák *tesztjének* is tekinthetőek, amelyek ily módon voltaképpen a történeti kutatási programok *kemény magját* (*hard core*) alkotják.

Lakatos ilyen értelemben küldi versenybe az általa megkülönböztetett négy tudományfilozófiai koncepciót,¹⁷ azzal a nem titkolt szándékkal, hogy kimutassa: az *induktívizmussal*, a *konvencionálizmussal* és a *falszifikacionizmussal* szemben az általa javasolt *tudományos kutatási programok metodológiája* jobb rekonstrukcióit képes adni a tudomány történetének, amennyiben nagyobb részét tudja racionális színben feltüntetni. Lakatos szerint például Duhem, Popper és Agassi kritikái meggyőzően bizonyították, „ha az induktivista meg akarja mutatni, hogy a tényleges tudományos növekedés racionális, a felismerhetetlenségig meg kell hamisítania a tényleges történelmet. Következésképpen, ha a tudomány racionalitása induktív, akkor a tényleges tudomány nem racionális; ha racionális, akkor nem induktív.”¹⁸

Lakatosnál tehát a belső történet minden tekintetben elsőbbséget élvez a külsővel szemben, aminek hangsúlyozására meglehetősen nagy vihart kavart formát sikerült találnia: „A történelem és racionális rekonstrukciója közti eltérések jelzésének egyik módja az, hogy a *főszövegben* adjuk elő a belső történetet, és a *lábjegyzetekben* jelezzük, hogy a tényleges történelem mennyiben 'viselkedett rosszul' racionális rekonstrukciójának fényében.”¹⁹ Sőt, a popperi világok felhasználásával azt is mondja, hogy az internalista történész a tudósok saját tevékenységükre vonatkozó meggyőződéseiről szóló információkat olyan második világbeli tényként fogja kezelni, amely „csak a karikatúrája harmadik világbeli megfelelőjének”.²⁰

Ezzel a provokatív, a történészeket és a metodológusokat egyformán felháborító megközelítéssel szemben elképzelhető azonban egy békülékenyebb interpretáció is. E szerint, ha a tudomány története nem esik egybe az internális

történettel, akkor az internális és az externális történetnek valamiképpen egymás mellett kell léteznie. Akár harmonikusan ki is egészíthetik egymást, s ekkor a tudomány története voltaképpen a kettő együtteséből, illetve összjátékából rajzolódik ki: „[...] a helyesen művelt tudománytörténetben normatív (filozófiailag informált) metodológiának és empirikus (szociológiailag informált) történetnek kell ötvöződnie.”²¹

Nemrégiben Nánay Bence²² kísérelt meg hasonló szellemben mentőövet dobni a tudománytörténész Lakatosnak, vagyis a racionális rekonstrukció lakatosi koncepciójának. Nánay célja, hogy az elterjedt vélekedéssel szemben, amely szerint Lakatos kizárólag az internális történetre kívánná korlátozni a tudománytörténész vizsgálódásait az externális momentumok teljes kirekesztésével, megmutassa, hogy „valójában ezek érdekes kombinációját sürgeti”. Saját szempontjából úgy teszi fel a kérdést, hogy megszabadítható-e a lakatosi történetírási koncepció a hegelianus felhangoktól, amelyek eleve diszkreditálják azt a mai tudományfilozófusok-tudománytörténészek szemében.

Ennek érdekében azt javasolja, hogy adjuk fel a belső és külső történet ontológiai függetlenségének ideáját, azaz az előbbinek a popperi harmadik világba, az utóbbinak pedig a másodikba delegálását. Az elmefilozófiából vett analógia nyomán *nonreduktív monistának* nevezett megközelítés szerint amiként a mentális állapotok ráépülnek az agyi állapotokra, ámde nem redukálhatóak azokra, akképpen a belső történetet is elgondolhatjuk úgy, mint ami ráépül a tudósok meggyőződéseire, szándékaira és cselekedeteire, miközben nem visszavezethető azokra.

A RACIONÁLIS REKONSTRUKCIÓ KRITIKÁJA

Bármelyik interpretációt választjuk is, a belső történet szükségképpen absztrakt, azaz *életszerűtlen* és *valószerűtlen* lesz. Az ezzel kapcsolatos bírálat legdurvább formájában az eredendően tudománytörténész Kuhntól érkezett: „amit Lakatos történelemnek állít be, az egyáltalán nem az, csupán példákat gyártó filozófia”.²³

Lakatos erre adott válasza így szólt: „Kuhn vádja, amely szerint az én elképzelésem a történelemről 'egyáltalán nem történelem, pusztán példákat fabrikáló filozófia', félreértésen alapszik. Én úgy tartom, hogy minden tudománytörténet *mindig* csak példákat fabrikáló filozófia. A tudományfilozófia nagymértékben meghatározza a történeti magyarázatokat, és talán Kuhn szolgáltatta számunk-

ra ezek közül a legszínesebbet. Azonban ugyanígy a fizika egésze vagy bármely empirikus állítás (azaz elmélet) csak 'példákat fabrikáló filozófia'. Ez Kant és Bergson óta minden bizonnyal közhelynek számít. Ugyanakkor persze bizonyos fizikai fabrikációk jobbák, mint mások, és bizonyos történeti fabrikációk jobbák, mint mások. Én pedig éles kritériumokat kínállok, amelyek használatával az ember össze tudja hasonlítani a rivális fabrikációkat akár a fizika, akár annak története területén – és azt állítom, hogy az én fabrikációim több igazságot hordoznak, mint Kuhnéi.”²⁴

Lakatos a híres-hírheft Kant-parafrazisában kifejezetten *szimmetrikus viszonyt* tételez fel: „A tudományfilozófia a tudománytörténet nélkül üres; a tudománytörténet a tudományfilozófia nélkül vak.”²⁵ Kuhn ezzel szemben öntudatos történészként az *aszimmetria* mellett teszi le a voksát. Ennek a meggyőződésének adott hangot a deklaráltan a lakatosi koncepciót alkalmazó tanulmányokból összeállított kötetéről²⁶ írott recenziójában,²⁷ amelynek jelentős részét a nyitófejezetként újraközölt *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciójának* szenteli.

Kuhn alapvetően a történetírással és a történetíróval szembeni hagyományos „elfogulatlanság”-igény nevében kritizálja Lakatos programját, s azt mondja, a lakatosi módszer követése a lelkiismeretes történészre nézve óriási veszélyekkel jár, ami nem más, mint a *tények meghamisításával* kapcsolatos jobb esetben óvatlanság, rosszabb esetben gondatlanság. A kötetben olvasható esettanulmányok pedig szerinte nem attól sikeresek, mintha Lakatos útmutatása szerint járnának el, épp ellenkezőleg azért, mert a gyakorlatban „a történeti felelősség szokványosabb normáit követik”.²⁸

Ezt a felelősségtudatot azonban Lakatos erős gyanakvással szemléli, mivel a fentebb említett induktivista ábránd megjelenését látja benne. Ezzel szemben meggyőződése szerint „*A történetírás nem lehetséges valamiféle elméleti előítélet [theoretical 'bias'] nélkül. [...] Ezt az előítéletet persze elhomályosíthatja az elméletek eklektikus kombinációja vagy az elméleti zavarosság; de sem az eklekticizmus, sem a zavarosság nem jelent ateoretikus nézőpontot.*”²⁹

Vagyis a történetírók elbeszélései éppen ugyanolyan módon érintettek az *elméletfüggőségben* (*theory-ladeness*), mint a természettudósok magyarázatai. „Egy tökéletes kronológia rögzítheti a tényeket, de egy ilyen kronológia kudarcot vall a történelem mélyebb szerkezetének felfedésében (ahogyan egy kísérleti eredmény pusztá rögzítése nem tudja kimutatni a mögötte meghúzódó természettörvényeket).”³⁰ Lakatos újdonsága, hogy összeköti, becsatornázza a kontinentális filozófiának ezt a triviális belátását az 1960-as évek analitikus

alapon nyugvó tudományfilozófiájába. A filozófiai tudatosodásában meghatározó hegeli dialektikus szemlélet könnyedén összeolvashatónak tűnt számára a tudományos elméletek alakulásának elméletével, a tudás gyarapodásának általános képletét adva.

Érdekes módon írásának közepén Kuhn mégis érdemben is reflektál erre az alapvető kérdésre, egyszersmind jóval korszerűbb szemléletről téve tanúbizonyságot. Lakatosot itt azzal kritizálja, hogy amikor a metodológiák közti választás eldöntésére a rájuk épülő belső történetek összevetését ajánlja, akkor a behasonlíthatóság érdekében nem is tehet mást, mint hogy „[...] feltételezi a 'tényleges történelem' (actual history) létezését, vélhetően a történelmi 'tények' készletét. [...] Csakhogy a Lakatos által megkövetelt 'tényleges történelem' létezése egy mítosz. A történelem számára releváns adatok összességének készlete nem beazonosítható és nem áttekinthető. [...] Amikor Lakatos egy történeti esettanulmánnyal szolgál a kutatási programok metodológiájának érdekeit illusztrálandó, internalista narratívájának elemeit nem a 'tényleges történelemből' választja ki, hanem gyakran egymástól távoli adatokból hozza létre vagy korábbi történészek hasonló konstrukcióiból válogatja ki. [...] A történelem teljes mértékben interpretatív.”³¹

Némileg zavarba ejtően ugyanakkor aztán úgy folytatja, hogy az elgondolás azért alapvetően szerinte is helyes, amennyiben például Newton alkímiai írásairól sokáig azt tartották, hogy nem tudta kivonni magát a korszellem hatása alól, azután sikerült beemelni őket a teljes gondolatrendszer részévé, vagy a történészeknek a Galileiről alkotott újabb képe „a rendelkezésre álló adatok jóval nagyobb hányadának felel meg”, mint ami egy generációval korábban volt elmondható...

Csakhogy Kuhn szerint ehhez nincs szükség a 'tényleges történelem' feltételezésére, sem pedig a belső/külső felosztásra. „A történész számára ugyanis a 'tényleges történelem' egyszerűen a történelem, ahogyan azt valakik már megírták, illetve ennek egy kiválasztott szelete. Továbbfejlesztésének egyik módja, ha javítjuk az illeszkedését az interpretáció révén már hozzáférhetővé tett tényekhez. Más esetekben újrainterpretáljuk az adatok rendelkezésre álló készletét, vagy más módon növeljük annak terjedelmét.”³² Az így létrejövő narratívák minden erejükkel igyekeznek érthetővé tenni azt, ami történt, de közben nem támaszkodnak semmiféle elméletre, amely arról próbálna dönteni, hogy a történészek közül mi volt racionális, és mi nem. A történész által szolgáltatott történeteket a filozófus *utólag* vizsgálat alá veheti az alkalmazott mód-

szertan tekintetében, de ezzel meg kell várnia, amíg a történész befejezi a maga munkáját.

Kuhn-nál tehát végső soron mégiscsak a történészé az elsőbbség, akinek az elfogulatlanság jelszavát követve az a dolga, hogy csöndet teremtsen maga körül, azaz ellenálljon saját értelmezői előítéletei csábításának.

A jelek szerint tehát Kuhn és Lakatos vitájában végső soron az elfogulatlan történetíró pozíciója áll szemben a saját ideologikusságára reflektálóval. Ám ha Lakatossal úgy véljük, hogy az előbbi elérése pusztán illúzió, erőfeszítéseinket inkább arra kell összpontosítanunk, miként tegyük minél inkább átláthatóvá előfeltevéseinket – ennek pedig legjobb formája a kutatási program tételes megfogalmazása.

Ezek után Lakatos számára nem az a kérdés, hogy milyen mértékben elméleteltek a történeti narratívák, hanem ha szükségképpen azok, akkor miként lehet őket egymással összevetni. Azokat a metakritériumokat keresi, amelyek segítenek abban, hogy választani tudjunk a rivális rekonstrukciók vagy karikatúrák vagy fabrikációk közül.

Ez a bizonyos tesztelés könnyelmű olvasatban megint csak visszavezet a valóságnak való megfeleléshez: egyik oldalon a tudománytörténész elméleti konstrukciója, másik oldalon pedig a tudomány múltbéli gyakorlati megvalósulása. A probléma azonban ezzel a másodikkal van, pontosabban a hozzáférhetőségével – ahogyan ezt Kuhn is észrevette.

Az értékelés alapja tehát Lakatosnál nem lehet ez, hanem a sikeresen belsővé tett, illetve a továbbra is külsőnek meghagyott magyarázatok *aránya*. Tehát nem a valóságmegfelelés értelmében vett beválás, hanem a valóságjánlat működőképessége, illetve termékenysége lesz a meghatározó – a történeti kutatási program is lehet progresszív vagy degenerálódó, attól függően, hogy a vizsgált időszakban milyen képet mutat saját problémamegoldó képességéről. Nincsenek döntő kísérletek: sem térben, sem időben nem ragadható meg egyetlen olyan kitüntetett empirikus evidencia, amely képes lenne falszifikálni az elmélet egészét.

A vita középpontjában ilyen értelemben a *történeti valóság státusa* áll, ami lényegében mindkettejük részéről reflektálatlan marad. Lakatos és Kuhn szövegei ebben a tekintetben egyaránt inkonzisztensnek³³ mutatják magukat, amennyiben mindkettejüknél megtalálhatóak a tényyszerűségekre hivatkozó megfogalmazások és ennek teoretikus kritikái, gyakorta ráadásul éppen a vitapartnernek tulajdonított hibás nézet formájában.

Lakatos például valóban többször használja a *tényleges valóság (actual history)* kifejezést, szembeállítva a tudománytörténész által megalkotott elbeszélői konstrukcióval. Pl.: „Egyes filozófusokat annyira lefoglalnak az ismeretelméleti és logikai problémák, hogy el sem jutnak odáig, hogy annak, ami valójában történik, bármiféle jelentősége legyen számukra [...]”³⁴ Néhány oldalal később ugyanakkor így fogalmaz: „Az, hogy 'Prout programja megvalósult', ténykijelentésnek tűnik. 'Ténykijelentések' azonban nincsenek: a kifejezés a dogmatikus empirizmusból került át a mindennapi nyelvbe. A tudományos 'ténykijelentések' elméletekkel terheltek: a szóban forgó elméletek 'megfigyelési elméletek'. A történetírás 'ténykijelentései' szintén elméletekkel terheltek: a kérdéses elméletek 'metodológiai elméletek'.”³⁵

A RACIONÁLIS REKONSTRUKCIÓ MINT TÖRTÉNETI HEURISZTIKA

Úgy tűnik tehát, meg kell birkóznunk a *történelem (history)* kifejezés többértelműségével, amire egy lábjegyzet erejéig maga Lakatos is felhívja a figyelmet: „Sajnos a legtöbb nyelvben csak egy szó van a történelem₁-nek (a történelmi események halmazának) és a történelem₂-nek (a történeti állítások halmazának) megnevezésére. Bármely történelem₂ a történelem₁ elmélet- és értékterhelte rekonstrukciója.”³⁶ Továbbá, mint láttuk, a történelem₁ (a „tényleges” történelem) mindig gazdagabb, mint történelem₂ (a racionális rekonstrukció), s ha utóbbi alkotja a főszöveget, akkor az előbbivel szembeni különbséget a lábjegyzetekben rendezhetjük.

Az Euler-tételről írott nevezetes esettanulmányban ezt a következőképpen értelmezi Lakatos: „A matematikus tevékenysége, ahogy a történelemben megjelenik, csak nehézkes megvalósulása a matematikai gondolatok csodálatos dialektikájának. De minden matematikus, ha tehetséges, ha megvan benne a zsenialitás szikrája, az eszméknek ezzel a dialektikájával áll összeköttetésben, ennek sodrát érzi, ennek engedelmeskedik. Mármost a heurisztika a matematika önálló dialektikájával, nem a történetével foglalkozik, noha csak a történelem tanulmányozásán, a történelem racionális rekonstrukcióján keresztül vizsgálhatja tárgyát.”³⁷ Az utolsó mondat világosan kijelöli a lakatosi vállalkozás valódi kereteit: nem történetírás és nem tudománymetodológia, hanem történetfilozófiai léptékű tudáselmélet: „[...] nem azt kívánja elmesélni, hogy mi és miért történt. Ehelyett a tudomány haladásának krónikája akar lenni [...]”³⁸

S ennek a hegelianus felfogásnak a jegyében nyerhet értelmet és igazolást a „tudatos történelemhamisítás” is: „Ahogy Duhem, Polányi és Kuhn, Lakatos is úgy érezte, hogy a tudománytörténet helyes megközelítése azt követeli, hogy művelői figyelmen kívül hagyják azoknak a történelmi alakoknak az episztemológiai és metodológiai nézeteit, akiknek a műveit vizsgálat tárgyává tették. Lakatos egyenesen azt javasolta a kutatóknak, hogy saját nézeteiket tulajdonítsák a múlt tudósainak, amely eljárást – ahogy ezt nem sokkal a halála előtt egy szemináriumán hallottam tőle, amelyre belátogattam – Hegelnek az *ész cseléről* szóló tanítása igazol.”³⁹ A racionális rekonstrukció teljes mértékben a személytelenített hegeli világtörténet mintáját követi: „Prout például soha nem fejtette ki részletesen a 'prouti programot'. A prouti program nem Prout programja.”⁴⁰ Nem az egyes tudósok viselkedésének leírása és magyarázata a cél; ebben a modellben az igazság melletti elköteleződés iránt táplált személyes vágy és az abból fakadó szüntelen keresés maga a személytelen fejlődés legfőbb háttéréreje. A második világ közvetve és öntudatlanul szolgálja a harmadikat.

Tehát nem pusztán az adott program sikerességének vagy sikertelenségének megítélése lesz csakis utólagosan elvégezhető a történész által, hanem *magának a program tartalmának a meghatározása* is. Erre a tényszerűség értelmetlen hajszolásával szemben a történelmi elbeszélések értelemigénye jogosít fel. A racionális rekonstrukció a *Bizonyítások és cáfolatok* esetében is kreatív konstrukcióként jelenik meg: egy hegeli lelkületű, hangsúlyozottan és bevallottan *fiktív elbeszélés* formájában, ahol a főszövegben egy hangsúlyozottan absztrakt, harmadik világbeli osztályteremben, a görög ábécé betűivel megjelölt tanulók működtetik a felfedezés logikáját, míg a lábjegyzetekben az egyes álláspontokhoz társítható valóságos történeti szereplők és források bukkannak fel.

Ez azonban azt is jelenti, hogy a Lakatos által is hivatkozott saját lábjegyzetelési technikája itt éppen nem úgy működik, mint ami az általánosságok szintjén megfogalmazódik. Nem azzal találkozunk, hogy a főszövegben a poliéderekre vonatkozó Euler-összefüggéshez hozzászóló matematikusok „belső” történetét olvashatjuk, míg a lábjegyzetekben az ennek komplementerét alkotó, kizárólag pszichológiai-szociológiai tényezőkkel magyarázható „külső” történetet, hanem éppen az adja a drámai hatást, ahogyan a főszövegben olvasható fiktív konstrukció (a racionális rekonstrukció) *egybecseng* a lábjegyzetekben közölt aktuálisan elfogadott valósággal (a történeti 'tényekkel').

Az igazán feszítő kérdés az lehet ezen a ponton, hogy mi volna a különbség az önmagát fiktívnek, illetve valóságleírónak deklaráló elbeszélések magyarázó ereje között. Amennyiben elkötelezettséget érzünk a valóságleírás eszméje

iránt, természetesen csak az utóbbit fogjuk meggyőzőnek érezni, míg az előbit értelmetlen időfecsérlésnek bélyegezzük. De vegyük észre, hogy ez a minősítés nem az elbeszélések immanens tulajdonságaiból következik, hanem egy külsődleges elbeszélői gesztus nyomán keletkezik. Amennyiben viszont kétségeket táplálunk az elbeszélők mindenhatósága iránt, ebben az önmagukról deklarált valóságleíró szándékuk sem fog megrendíteni, vagyis a „valóságleíró” és a „fiktív” elbeszéléseknek egyforma kiinduló státust kell tulajdonítanunk. Hogy azután melyikük tesz szert kitüntetettségre, az kizárólag annak függvénye, hogy az egyébként érvényben lévőnek elfogadott más elbeszéléseink rendszeréhez melyik és hogyan lesz illeszthető.

Lakatos tehát nem a valóság feltárásaként gondol saját munkájára, hanem tudományfilozófiai teljesítményként, azaz javaslatai meggyőződése szerint bizonyos tudományos problémák terén pozitív problémaeloldást tesznek lehetővé. Ennyiben és ily módon törekszik az adott területen a racionalitás növelésére. A történetírás ebben az értelemben Lakatos számára elsősorban *heurisztikus eszköz*: nem a tényszerű leképezésben nyeri el értelmét, hanem abban a törekvésben, hogy a jelent úgy interpretálja a múlt fényében, hogy az alkalmat adjon a jelen, s ennek révén a jövő átformálására. A megértés eme hermeneutikai dimenziójának bekapcsolása új színben tünteti fel, s mintegy bocsánatos bűnné teszi a saját jelenébe vezető hegeli teleológiát éppúgy, mint a saját pozícióját természetes módon a kumulativitás aktuális tetőpontjaként megélő tudománytörténeti rekonstrukciót. A múltra vonatkozóan a jelenben megfogalmazott narratívának a jövő felé való kiterjesztése nem más, mint a felfedezéslogikaként értett heurisztika – a *történelem* mint a ma embere számára közvetített *értelmes történet*.

Ha pedig a heurisztikus értéket tartjuk szem előtt, akkor az externális történet valóban teljes mértékben másodlagos lesz, hiszen abból semmiféle pozitív tanulság nem származtatható vissza a racionális rekonstrukció magjával szolgáló tudománymetodológiára vonatkozóan. A történeti narratíva funkciója éppúgy, ahogy a rá vonatkozó értékítéleteké is, pusztán a következő lépéshez nyújtott eligazítás a kutatás gyakorlatában.

Ezért is hiábavalóak azok a kísérletek, amelyek végső alapot biztosító instanciaként igyekeznek értelmezni az értékelés mozzanatát, s ennek kapcsán szükségképpen körbenforgónak, következtetlennek, lezáratlannak érzékelik a lakatosi elméletet. Kőhegyi Gergely⁴¹ például a lakatosi modellen belül elkülöníthető, faszervezetbe rendeződő szintek – tudománytörténet (1.), történetírási elmélet (2.), historiográfiai koncepció (3.), ezek metakritériumai (4.), sőt

meta-metakritériumai (5.) – rekonstruálására tesz kísérletet. Ám ha ezekre az elemekre inkább egymást kiegészítő, szimmetrikusan egymásra utalt struktúrákként gondolunk, akkor annak csak egy bonyolultabb, az efféle egyértelmű hierarchiákat nélkülöző gráf felelne meg, ez adhatná vissza a holisztikus rendszer képét. Ahogy valójában az is összhangban van a lakatosi elmélettel, hogy a versengő programok által előre jelzett tények halmazai nem úgy helyezkednek el, hogy az egyik teljes egészében magában foglalná a másikat, hanem sokszor a közös metszeten túl mindkettőnek megvannak a másokban fel nem lehető, saját előrejelzései, s ezáltal nem lesznek összemérhetőek. Hiszen a rivális előrejelzések elhallgatása, illetve érvénytelennek tekintése a rivalizálás lényegéhez tartozik, s ezekre a halmazok komplementaritásához szükség is van, hogy a maguk elmélete mellett (a háttérben meghúzódó értékítéleteik alapján) a másikkal szemben kitartó tudósok magatartásukat racionálisnak láthassák. Az egyik program pedig csak akkor fogja átadni helyét a másiknak, ha saját halmazának mérete hosszabb időn keresztül zsugorodni látszik, adott esetben odáig, amíg előáll az ideálisként beállított állapot, ahol az új elmélet halmaza valóban képes bekebelezni a régi elméletét. Talán a legfőbb kifogás szerint Lakatos felváltva használja a progresszivitást abszolút és relatív értelemben, ami nem ad elégséges alapot a választásra. Kivéve persze, ha elfogadjuk a lokális racionalitások létezésének lehetőségét: ebben az esetben a történetileg szituált döntéshozó döntései kívülről nézve mindig relatívak lesznek, miközben saját tudásának fényében belülről tekintve természetesen abszolútak.

A megoldást az jelenti, hogy valamennyi vádpont helytálló, ha Lakatos rendszerét *statikus* és *objektív* rendszerként képzeljük el. Ám ha komolyan vesszük a legkorábbi írásoktól fogva jelenlévő *dinamikus* és *dialektikus* szemlélet érvényesítését, akkor a folyamatos változás keretei között valamennyi állítása konzisztenssé tehető.

Lakatos a tudományfilozófia történeti fordulatainak tekintetében nem elégedett meg az alternatív racionalitások tételezésének relativizáló gondolatával, nem elégítette ki a statikusnak tételezett paradigmák közti különbségek megfigyelése – őt az elméletek kialakulása, fejlődése, illetve felszámolódása, azaz a működő tudomány *dinamikája* érdekelte.

Lakatos szerint bármely élő tudományos kutatási programnak nyitottnak kell lennie, fejlődése pedig szüntelen változásában rejlik, ahogyan az Euler-tétel megfogalmazása egyre komplexebbé és precízebbé válik az újabb és újabb kihívásoknak köszönhetően.⁴² Hiszen a tudományos és a történeti kutatás egyaránt olyan folyamat, amely soha nem juthat nyugvópontonra. S a történeti kuta-

tási programok éppúgy nem ismerhetik el maguk fölött a Lakatos által ironikusan emlegetett „az Univerzumra vonatkozó Igazság (Truth about the Universe)” rémuralmát, ahogyan a tudományosak.

Amit tehát a lakatosi elmélet értelmezésekor nem érdemes figyelmen kívül hagynunk, az a *megismerés időbeliségének* reflektálása, aminek fényében a tudás termelődése soha le nem záruló folyamatként jelenik meg. Legfontosabb tézisei az *idői dimenzió* összefüggésében helyezhetőek el a kutatási programoknak a kisebb anomáliákkal dacoló robusztusságáról, azaz *időtállóságáról* szólótól kezdve a problémaeltolódások progresszívként, azaz *az időben végbe-menő fejlődés* szempontjából előremutatóként, illetve degeneratívként, azaz hátráltatóként történő értékeléséről szólna át a metodológiai alapokon nyugvó értékítéletek hatókörének az adott *időpillanathoz* kötéséig bezárólag.

Vagyis amiben Lakatos a jelek szerint mindenki másnál messzebbre jutott a tudomány épületének strukturális és történeti feltárása ügyében, az a tudomány történetiségével való szembesülés tanulságainak a racionális elméleti keretek közé történő beemelése.

JEGYZETEK

1. Az életút dokumentarista igényű összefoglalása Alex Bandy: *A Csokoládé-gyilkosság. Egy filozófus másik élete*. Akadémiai Kiadó, Bp., 2014.
2. Lásd erről legutóbb Mester Béla: *A magyar filozófia, amint saját történetét írja*. Korunk, 2015. 6. sz. 4–9. 7.; korábban Palló Gábor: *Magyar tudományfilozófia*. Magyar Tudomány 2001. 4. sz. (április) 428–435.
3. A méltató írások közül perspektivikusságával kiemelkedik Paul Feyerabend: *Imre Lakatos*. British Journal for the Philosophy of Science 26 (1975). 1. 1–18., illetve Ian Hacking: *Mitteuropa am Aldwych*. London Review of Books 22.2 (January 2000). 28–29.
4. Vö. Golden Dániel: *Lakatos Imre és a tudományos felfedezés dialektikus logikája*. Századvég 71 (2014/1). 109–145.
5. Val Dusek: *Lakatos between Marxism and the Hungarian heuristic tradition*. Studies in East European Thought 67 (2015). 1 (June). 61–73. 62.
6. Matteo Motterlini: *Professor Lakatos Between the Hegelian Devil and the Popperian Deep Blue Sea*. In: George Kampis – Ladislav Kvasz – Michael Stöltzner (eds.): *Appraising Lakatos: Mathematics, Methodology, and the Man*. Kluwer, 2002. 23–52. 29.
7. Brendan Larvor: *Lakatos: an Introduction*. Routledge, 1998. 105.
8. Fehér Márta: *Historia magistra scientiae? (A tudománytörténet-írásról)*. Magyar Tudomány 2004. 11 sz. (november). 1246–1251. 1247.
9. Benedek András: *Mi is relatív a tudomány-történet-írársban?* In: Binzberger Viktor – Zemplén Gábor (szerk.), *Kuhn és a relativizmus*. L'Harmattan, Bp., 2007. 85–117. 92.

10. A „racionális” és a „rekonstrukció” kifejezések lehetséges értelmezéseire, illetve tartalmára nézve lásd Golden Dániel: *Lakatos Imre elfojtott hegelianizmusa*. Világosság XLIX (2008). 3–4. 185–196.
11. Lakatos Imre: *A tudomány története és annak racionális rekonstrukciója*. In: *Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai*. Atlantisz, Bp., 1997. 65–128. 65.
12. Forrai Gábor: *Lakatos Imre tudományfilozófiája: vázlat*. Replika 23–24 (1996). 7–17.; Gábor Forrai: *Lakatos, Reason and History*. In: George Kampis – Ladislav Kvasz – Michael Stöltzner (eds.): i.m. 73–83.
13. Lakatos: *A tudomány története*. 65.
14. Uo. 108.
15. Uo. 91–92.
16. Uo. 105.
17. A lakatosi program ilyen irányú továbbírásaként próbálja összevetni a popperianus, kuhniánus, lakatosiánus, illetőleg feyerabendianus tudománytörténet-író eszköztárát Yehudah Freundlich: *Methodologies of science as tools for historical research*. Studies in History and Philosophy of Science, Part A 11 (1980). December (4). 257–266.
18. Lakatos: *A tudomány története*. 111.
19. Uo. 95.
20. Uo. 94.
21. Demeter Tamás: *A magyar tudományfilozófia szociologizáló vonulata*. In: *Uő: A szociologizáló hagyomány. A magyar filozófia főárama a XX. században*. Századvég, Bp., 2011. 111–134. 123.
22. Bence Nanay: *Rational Reconstruction Reconsidered*. Monist 93 (2010). 4. 598–617.
23. Thomas S. Kuhn: *Notes on Lakatos*. Boston Studies in the Philosophy of Science, 1970. VIII 137–146. 143.
24. Imre Lakatos and Elie Zahar: *Why did Copernicus's research programme supersede Ptolemy's?* In: John Worrall – Gregory Currie (eds.): *The Methodology of Scientific Research Programmes: Philosophical Papers*, Volume 1, Cambridge: Cambridge University Press, 1978. 168–192. 192.
25. Lakatos: *A tudomány története*. 65.
26. Colin Howson (ed.): *Method and Appraisal in the Physical Sciences: The Critical Background to Modern Science 1800–1905*. Cambridge University Press, 1976.
27. Thomas S. Kuhn: *The halt and the blind: philosophy and history of science*. British Journal for the Philosophy of Science 31 (1980). 181–192.
28. Uo. 188.
29. Lakatos: *A tudomány története*. 96.
30. Alexander Bird: *The historical turn in the philosophy of science. Imre Lakatos*. In: Stathis Psillos – Martin Curd (eds.): *The Routledge Companion to Philosophy of Science*. Routledge, Abingdon and New York, 2008. 83–86. 86.
31. Kuhn: *The halt and the blind*. 184.
32. Uo. 185.
33. Ennek kifejtését, illetve egy lehetséges filológiai alapú magyarázatát lásd Golden Dániel: *A relativizmus dimenziói – Lakatos esete Kuhnnal*. In: Binzberger Viktor –

- Zemplén Gábor (szerk.): *Kuhn és a relativizmus*. L'Harmattan, Bp., 2007. 77–84., valamint Golden Dániel: *Lakatos Imre elfojtott hegelianizmusa*. Világosság XLIX (2008). 3–4. 185–196.
34. Lakatos: *A tudomány története*. 68.
35. Uo. 93, 151. lj.
36. Uo. 97, 160. lj.
37. Lakatos Imre: *Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája*. Typotex, Bp., 1998. 212–213.
38. Forrai: *Lakatos Imre*.
39. Joseph Agassi: *The Legacy of Lakatos*. Philosophy of the Social Sciences 9 (1979). 3 (September). 316–326. 318.
40. Lakatos: *A tudomány története*. 94.
41. Kóhegyi Gergely: *A történeti kutatási programok metodológiájának racionális dekonstrukciója*. In: Fehér Márta – Zemplén Gábor – Binzberger Viktor (szerk.): *Értelem és Történelem*. L'Harmattan, Bp., 72–100. A vonatkozó lábjegyzet szerint a szerző kritikai pozícióinak kidolgozása során Binzberger Viktor, Laki János, Margitay Tihamér és Tanács János „ötleteit és konstruktív megjegyzéseit” is nagymértékben hasznosította.
42. A saját kutatási program továbbírásának egy friss példája Demeter Tamás: *Ami A szociológizáló hagyományból kimaradt*. Korunk 2015. 6. sz. 94–104.